

İstinsah tarihi genellikle hicrîdir. Eski- den daha çok yazıyla belirtilen tarihler son dönemlerde rakamla da verilir olmuş- tur; yazı ve rakamın beraber kullanıldığı da vâkidir. Rakamlar ekseriya eğri bir çiz- giye dönüşen "sene" kelimesinin üstün- de veya altında bulunur. Bazan dört ra- kamlı istinsah yılının yalnız son üç veya iki rakamı yazılarak kısaltılabilir. Bu gibi durumlarda yılın tesbiti müstensihin ya- şadığı asır, nüshanın kâğıt, cilt ve tez- yinat özellikleri yardımıyla yapılabilir. Bir kısım tarihlerde eserin istinsah edildiği ayın başları, ortaları, sonları anlamına ge- len "evâil, evâsıt, evâhır" kelimeleri kul- lanılmış, bazan da ay ve günü tam olarak verilmiştir. Daha çok arşiv belgelerinde görülen ay ismi kısaltmalarına istinsah kaydında da rastlanır. Bunlardan "mîm" muharrem, "sad" safer, "râ-elif" rebîü- levvel, "râ" rebîülâhır, "cîm-elif" cemâzi- yelevvel, "cîm" cemâziyelâhır, "bâ" receb, "şîn" şâban, "nûn" ramazan, "lâm" şevval, "zâl-elif" zilkade, "zâl" zilhicce aylarına işaret eder. Tarihlerin bazan rakamların ebced hesabından karşılıkları kullanıla- rak, bazan da çözülmesi zor bilmeceler (lugaz, muamma) tarzında verildiği de gö- rülür. Osmanlı müellifleri arasında bilme- ce tarzında tarih kaydı düşenlerden biri olan Kemalpaşazâde'nin, "Kim bu tarihi çözerse büyük âlimlerin çoğunun başa- ramadığı bir işi yapmış olur" diyerek ko- nuya bir yarışma havası getirmek istediği bilinmektedir (Coşan, II [1975], 55 vd.).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "nsh", "vrk" md.leri; Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 2, "Fezâ'ilü'l-'Kur'ân", 3; Müs- lim, "Vaşiyye", 14; Ebû Dâvûd, "Veşâyâ", 14; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1405/1984, XXV, 156; XXVIII, 15; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, Kum 1984, II, 390; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Te- ceddüd), s. 6; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 492; Kur- tubî, *Tefsîr*, Beyrut 1401, XVI, 175; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, Kahire 1401/1981, IV, 83-87; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-'Kur'ân*, Beyrut 1401, III, 53; IV, 402; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 605-615; *Mecelle-i Umûr-i Belediye*, I, 439; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1362; E. Chiera, *Kilden Kitaplar* (trc. Ali Muzaffer Dinçol), İstanbul 1964, s. 97-99; Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1969, s. 83-96; D. Robinson, *Concordance to the Good News Bible*, New York 1976, s. 203; Yusuf Ziya Kavakçı, *İslâm Araştırmalarında Usûl*, Ankara 1976, s. 70, 71, 81, 105; M. M. Azami, *Studies in Early Hadith Literature*, Indianapolis 1978, s. 106-182, 190-196; Nuray Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s. 14-16, 34, 102; Ramazan Şeşen v.dğr., *Fihrisü mahfûzâtı Mektebeti Köprülü*, İstanbul 1406/1986, bk. Giriş, I, 21, 28-31; M. Makki Sibai, *Mosque Libraries*, London 1987, s. 42-115; S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 195-198; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İs-

tanbul 1991, s. 29-30, 32; Mücteba Uğur, *An- siklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 267; İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültürün- de Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul 1992, s. 44, 379-387; M. Asım Köksal, *Peygam- berler Tarihi*, Ankara 1992, I, 55; İsmail Cerra- hoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1995, s. 72-78; İs- mail E. Erünsal, "Yazma Eserlerin Kataloglan- masında Karşılaşılan Güçlükler I: Eser ve Mü- ellif Adının Tesbiti", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 236-237; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, İstanbul 1997, s. 151-159; Ahmed Ateş, "Metin Tenkidi Hak- kında", *TM*, VII-VIII (1942), s. 253-267; M. Es'ad Coşan, "Bazı Yazmalarda Görülen Bilmeceli Ta- rih Kayıtları", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlim- leri Enstitüsü Dergisi*, II, Ankara 1975, s. 55-65; Nihad Mazlum Çetin, "Yazma Eserlerin Ta- nınması", *İlim ve Sanat*, sy. 30, İstanbul 1991, s. 62-63; M. Uğur Derman, "Hattat", *DiA*, XVI, 493, 497.

NEBİ BOZKURT - NEVZAT KAYA

İSTİNŞAK

(الاستنشا)

Abdest ve gusûlde burna su çekme, burun içini temizleme anlamında fıkıh terimi (bk. ABDEST; GUSÛL).

İSTİNTAC

(الاستنتاج)

Öncüllerden sonuç çıkarma anlamında bir istidlâl türü olarak kullanılan mantık terimi, çıkarım.

Sözlükte "sonuç çıkarma, sonuca ulaş- ma, bir şeyi başka bir şeyden çıkarmayı isteme" gibi mânalara gelen *istintâc* mantık kitaplarında, belirtilen sözlük anlamları yanında öncüllerden sonuç elde etme şeklindeki akıl yürütmeyi ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır. İstin- tac bir istidlâl türü kabul edilmekte, bir önermenin doğruluğunu veya yanlışlığını başka bir önermeden çıkarmanın (istintac) vasıtalı bir istidlâl olduğu belirtilmekte- dir.

İstintac çoğunlukla tümel bir önerme- den tikel bir önermeye, kanunlardan olay- lara, sebeplerden sonuçlara, müessirden esere götüren akıl yürütme olarak kabul edilir. Meselâ, "Şu beldenin bütün sakin- leri cömerttir" ve, "Ahmet o beldenin sa- kinlerindendir" önermelerinden, "O hal- de Ahmet de cömerttir" şeklinde bir so- nuç çıkarılması istintac türünde bir is- tidlâldir. Bazı klasik kaynaklarda istintac kavramı daha çok "sonuç elde etme" şek- lindeki sözlük anlamında kullanılırken te- rim sözlüğü tarzındaki eski eserlerde is-

tintaca yer verilmemesi bu terimin ye- ni olduğunu göstermektedir. Geçmişte mantıkçılar istidlâlî kıyas, istikrâ ve tem- sil şeklinde bir tasnife tâbi tutarken gü- nümüzde bu tasnifte kıyas yerine istintac tercih edilmektedir. Çünkü kıyas istinta- cın en basit şekli olup istintac kıyası da içine alan daha kapsamlı bir kavramdır. Nitekim bazı kaynaklarda bu terim Batı dillerindeki "deduction" (tümdengelim) te- riminin karşılığı olarak kullanılmaktadır (meselâ bk. İsmail Fenni, s. 166). Buna göre istintac, "tikel önermelerden tümel bir sonuca ulaşılmasını sağlayan akıl yü- rütme yöntemi" şeklinde tarif edilen is- tikrânın karşıtı bir kavramdır. Şu halde istintâcî istidlâl, diğer bir ifadeyle istid- lâl-i limmî de istikrâî istidlâlin (istidlâl-i in- nî) karşıtıdır.

Öte yandan istikrâ ile istintacın benzer yönleri de vardır. Nitekim ikisi de vasıtalı akıl yürütmedir; formel olarak ikisi de üç önermelidir, yani ikisi de açık veya örtülü olarak üç önermeyi kapsar; ikisi de akıl yürütmenin zorunlu ilkesi olan ayniyet (özdeşlik) prensibine dayanır. İstintac ile istikrânın en önemli farkı ise ilkinde tü- melden tikele, genelden özele gidilirken ikincisinde bunun aksine bir yol izlenme- sidir.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmail Fenni, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, s. 166; İbrâhim Medkûr, *el-Mu'cemü'l-felsefi*, Kahire 1399/1979, s. 13; Cemil Salibâ, *el-Mu' cemü'l-felsefi*, Beyrut 1982, I, 75-77; Orhan Hançerlioğlu, "Vargı", *Felsefe Ansiklopedisi*, İs- tanbul 1980, VII, 130.

ABDÜLKUDDÜS BİNGÖL

İSTİNZÂL

(bk. RUH ÇAĞIRMA).

İSTİRÂK-ı SEM'

(استراق السمع)

Şeytanlarla cinlerin gökten haber öğrenmek amacıyla kulak kabartmaları anlamında bir tabir.

Sözlükte "gizlice almak, çalmak" mânâ- sındaki serak (serika) kökünden türeyen ve aynı anlamı taşıyan *istirâk* ile "işitmek, işitme duyusu, kulak" mânasındaki *sem'* kelimelerinden oluşan *istirâk-ı sem'* (isti- râku's-sem'), "gizli sözlerle kulak kabartıp dinlemek" demektir (*Lisânü'l-'Arab*, "srk" md.; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "srk" md.). Şeytanlarla cinlerin semâdan haber

İSTİRÂK-ı SEM'

öğrenmek için kulak kabartmaları Kur'an-ı Kerim'de bu terkiyle ifade edildiği gibi (el-Hicr 15/17-18) sadece sem' kökünü türevleriyle de anlatılmıştır (eş-Şuarâ 26/210-212; es-Sâffât 37/7-10; el-Cin 72/8-9). Hadislerde de aynı terkip "şeytanların kulak hırsızlığı yapması" anlamında kullanılmıştır (*Müsned*, II, 14; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 6, "Tefsîr", 15/34, "Cihâd", 174; İbn Mâce, "Muḳaddime", 13). Kur'an sözü edilen âyetlerde, şeytanların kulak hırsızlığı yaparak bazı sözler kapmak suretiyle elde ettikleri bilgileri kendilerine yakın buldukları kâhin vb. kişilere naklettiklerini, bu şekilde onları etkilemeye çalıştıklarını bildirmekte, ancak üzerlerine parlak ve yakıcı alevler yontıldığını, yıldızlar fırlatılarak taşlandıklarını, böylece göğün şeytanlardan korunduğunu, onların yüce sakinler topluluğunu (mele-i a'lâ) dinleyemediklerini, bu husustaki her teşebbüste oradan atıldıklarını haber vermektedir. Hz. Peygamber de meleklerin göklerde olup bitenleri kendi aralarında konuşurken kulak hırsızlığı yapan şeytanların duydukları haberleri yüzlerce yalan katarak kâhinlere ulaştırdıklarını söylemiştir (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 6; "Tefsîr", 15/1; İbn Mâce, "Muḳaddime", 13). Diğer bir rivayete göre de Resûl-i Ekrem'e kâhinlerin gaybdan haber verdiği yolundaki iddianın esası sorulunca, "Kâhinlere ait beyanların hiçbir değeri yoktur" şeklinde cevap vermiş, "Fakat söyledikleri bazan doğru çıkıyor" denmesi üzerine de, "Bunlar kulak hırsızlığı olup cinlerin yüzlerce yalanla beraber kâhin dostlarına fısıldadığı sözlerden ibarettir" buyurmuştur (Buhârî, "Tıbb", 46; "Tevhîd", 57; Müslim, "Selâm", 122-123).

İnsanlarca algılanamayan şeytan ve cin türünden varlıkların gayb âleminde haber öğrenmeye çalışmalarının Hz. Peygamber döneminde devam edip etmediği konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Ebû Abdurrahman el-Herevî ve Mâveridî'nin de içinde yer aldığı bazı âlimlere göre haber hırsızlığı onun devrinde de sürmüştür, ancak nübüvvet öncesinde olduğu kadar serbest şekilde yapılamamış, istirâk-ı sem'a katılan şeytan ve cinler şihâba (bir nevi ışınlanma) mâruz kalmıştır (Mâveridî, s. 101-103; Kurtubî, X, 10; Süyûtî, *Lakṭü'l-mercân*, s. 171). İslâm bilginlerinin büyük çoğunluğuna göre ise bu hırsızlık Resûl-i Ekrem'in nübüvvetinden itibaren ortadan kalkmıştır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de, cinlerin kulak hırsızlığı yapmak için daha önce gökte tutunup kalacak yer

buldukları halde nübüvvetten sonra alev huzmeleri ve güçlü kuvvetli koruyucularla karşılaştıkları belirtilmiştir (el-Cin 72/8-9). Muteber hadis kitaplarında yer alan rivayetler de bu hususu teyit etmektedir (Buhârî, "Tefsîr", 72/1; Müslim, "Şalât", 149; Tirmizî, "Tefsîr", 72).

Peygamberlere melekler vasıtasıyla gönderilen vahyin, melekler gibi gayb âlemine mensup olup onların bazı yeteneklerini taşıyan şeytan ve cin türünden varlıklar tarafından tahrif edilmesi, istikametinden saptırılması (krş. el-Hac 22/52-53) veya kâhinlerin şahsında vahyin alternatiflerinin üretilmesi mânasına gelen istirâk-ı sem' bütün vahiyler için söz konusudur. Bu hususa yer veren beş âyetin dördünde şeytanların, yüksek topluluğun kendi arasındaki konuşmalarına vâkıf olmadıkları, kulak hırsızlığı yapmak isteyenlere de delip geçen parlak bir ışığın (şihâb) engel olduğu haber verilmektedir. Cin sûresindeki âyetlerde ise (72/8-9) Hz. Muhammed'in nübüvvetle görevlendirilmesinden sonra daha önce kulak hırsızlığı yapabilen cinlerin artık bundan tamamen menedildiği belirtilmekte, bu husus hadislerde de yer almaktadır (Buhârî, "Tefsîr", 72/1; Müslim, "Şalât", 149). İstirâk-ı sem'a dair âyetlerin üçünde konu kozmolojik oluşum ve düzen içinde zikredildiği halde (el-Hicr 15/16-18; es-Sâffât 37/6-10; el-Mülk 67/3-5) bazı müfessir ve hadis şârihlerinin olayın Hz. Peygamber'den önce vuku bulmadığını söylemeleri, istirâk-ı sem' tabirinin Câhiliye şiirinde bulunmadığı iddiasını bunun delilleri arasında zikretmeleri, hem ilgili âyetlerin örgüsü hem de Arap edebiyatı tarihi açısından isabetli bulunmamıştır (Taberî, XXIII, 26; Kurtubî, X, 10-12; XV, 66; XIX, 12; Süyûtî, *el-Ḥaşa'îşü'l-kübrâ*, I, 278; krş. Müslim, "Selâm", 124; Tirmizî, "Tefsîr", 34).

İstirâk-ı sem'a dair âyetlerde yer alan şeytan ve cin ile şihâb ve mesâbîh kavramlarının mahiyeti hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fahrreddin er-Râzî ile Kâdî Beyzâvî, Mülk sûresindeki âyette yer alan "şeyâtîn" kelimesinin "kâhinler ve müneccimler" mânasına da gelebileceğini ifade etmiş, bu durumda aynı âyetteki "rücûm" kelimesinin "onların zan ve kuruntuları" anlamında kullanıldığını söylemişlerdir (*Mefâtiḥu'l-gayb*, XXIX, 60; *Envârü't-tenzîl*, IV, 298). Elmalılı Muhammed Hamdi bu telakkiyi biraz daha destekleyerek nakletmiş, müneccim ve kâhinlerin telkinlerini parlak bir ışık gibi etkisiz hale getiren şihâbların Re-

sûl-i Ekrem ile ashabının yolundan giden âlimlerin olabileceğini belirtmiştir (*Hak Dini*, VII, 5202-5206). Ömer Rıza Doğrul (*Tanrı Buyruğu*, II, 421, 699, 869) ve Muhammed Esed (*Kur'an Mesajı*, II, 516-517) şeytanların gaybdan haber verme iddiasında bulunan astrologlardan, şihâbların da bunların başarısızlığı ve hayal kırıklığından ibaret olduğunu ifade etmiştir. Ömer Rıza Doğrul, istirâk-ı sem' konusuna açık şekilde yer veren ve bunun için cin kavramını kullanan Cin sûresindeki âyetlere (72/8-9) yeni bir açıklama getirmezken Muhammed Esed cinlerin, küstah ve kibirli yahudilerin kendilerini Allah'ın seçilmiş toplumu olarak görmelelerine bir atıf olabileceğini ve astrolojiyi araç olarak kullanmalarına işaret sayılabacağını söylemiştir (*a.g.e.*, III, 1196).

İstirâk-ı sem' âyetlerinin -biri hariç- kâinatın yaratılışını konu edinen âyetler arasında zikredilmesi göz önünde bulundurulduğu takdirde, "yanan ateşten yükselen güçlü ve parlak alev, uzayda oluşan ateş" (Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Şihâb" md.) anlamına gelen şihâb kelimesine "gerçeği temsil eden peygamber ve onun yolundan giden âlimler" veya "astrologların başarısızlığı" mânası vermek isabetli görünmemektedir. Buna bağlı olarak Mülk sûresinde "bir nevi taş" anlamına gelen recm (rücûm) kelimesini "zan ve tahmin" şeklinde yorumlamak da zayıf bir ihtimal derecesinde kalır. İstirâk-ı sem' âyetlerinde geçen şeytanlarla kâhin, müneccim ve medyum arasında münasebet kurulması konunun temel esprisiyle uyum halindedir. Zira şeytanlar ve cinler, Hz. Peygamber'den önce kulak hırsızlığıyla elde ettikleri bilgi kırıntılarını kâhin ve müneccimlere telkin ediyorlardı. Âyetlerin dördünde kulak hırsızlığı şeytana nisbet edilirken Cin sûresinde ona atf yapılmamakta ve semâ haberlerini dinleme olayı cinlerin ifadesi olarak nakledilmektedir. Bunu, şeytanın kulak hırsızlığı yoluyla elde ettiği bilgileri insan türüne, cinlerin de kendi türlerine telkin ettikleri şeklinde açıklamak mümkündür (bk. KARRİN).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Şihâb" md.; *Lisânü'l-Arab*, "srk", "sm" md.leri; Firüzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*, "srk", md.; *Müsned*, I, 218; II, 14, 15; VI, 87; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 6, "Tefsîr", 15/1, 31, 34, 72/1, "Tıbb", 46, "Tevhîd", 57, "Cihâd", 174; Müslim, "Selâm", 35, 122-124, "Şalât", 149; İbn Mâce, "Muḳaddime", 13; Tirmizî, "Tefsîr", 34, 36, 72; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), XXIII, 26; Mâveridî, *A'lâmü'n-nübüve*, Bağdad 1319, s. 101-107; Beyhakî, *De-*

lâ'ilü'n-nübüvve (nşr. Abdülmü'tî Kal'acî), Beyrut 1405/1985, II, 237-242; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1411/1990, XXIX, 60; Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 10-12; XV, 66-67; XIX, 12; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, Beyrut 1410/1990, IV, 298; Bedreddin eş-Şiblî, *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmî'l-cân*, Beyrut 1408/1988, s. 121; Sü-yûtî, *el-Haşâ'îşü'l-kübâ* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1386-87/1967, I, 278; a.mlf., *Lakâtü'l-mercân fî ahkâmî'l-cân* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 170-172; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 5202-5206; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 734-735; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1955, II, 421, 699, 869; Muhammed Ali Hamed Seyyidâbî, *Hakikatü'l-cin ve's-şeyâtîn mine'l-kitâb ve's-sünne*, Kahire 1989, s. 22-25; Hamdi ed-Demirdâş, *'Âlemü'l-cin ve'l-melâ'ike beyne'l-hakika ve'l-hayâl*, Kahire 1413/1992, s. 64-65; Ukkâşe Abdülmenân et-Tayyibî, *eş-Şeytân fî Zilâli'l-Kur'an li's-Şeyh Seyyid Kutub*, Kahire 1992, s. 147-149; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir* (trc. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk), İstanbul 1420/1999, II, 516-517; III, 1196.

İLYAS ÇELEBİ

İSTİ'RÂZ

(الاستعراض)

Askerî birliklerin teftiş anlamında bir terim.

Sözlükte “bir şeyi arzetmek, sunmak, askeri gözden geçirmek” anlamındaki *arz* kökünden türeyen *isti'râz* “bir şeyin sunulmasını istemek” mânâsına gelir. İslâm devletlerinde hükümdar, emîr, vezir veya ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu divan başkanlarının askerî birlikleri kılık kıyafet, silâh, teçhizat bakımından teftiş ve kontrol etmelerine *isti'râz* adı verilmiştir.

İsti'râz (*arz*), İslâm öncesi dönemde hüküm sürmüş olan devletlerde de mevcuttur. Sâsânî İmparatoru Hüsrev zamanında Bâbek b. Beyrevân'ın askerleri teftiş ettiği (Taberî, II, 152), yine aynı dönemde bu görevi bir mübedin (Zerdüşt din adamı) yaptığı (Dîneverî, s. 74) kaydedilmektedir. Bizans İmparatorluğu'nda da Logothetes tou Stratitokou dairesinin bu görevi yerine getirdiği bilinmektedir.

Hz. Peygamber ordunun tanzimine önem verir, askerleri yetenek ve güçlerine göre ayırır, onları saf düzenine sokarak teftiş ederdi. Bedir Gazvesi sırasında askerleri teftiş ederken aynı hizada durmalarını istemiş, yaşları küçük olanları Medine'ye geri göndermişti. Uhud Gazvesi'nde de yaşları küçük olduğu için Semüre b. Cündeb ile Râfi' b. Hadîc'i mücahidlerin arasından çıkarmıştı. Ancak Râfi'in babası oğlunun iyi ok attığını söyleyince onun sefere katılmasına izin ver-

miş, bunu duyan Semüre'nin kendisinin Râfi'den daha güçlü olduğunu ve güreşte onu yenebileceğini iddia etmesi ve yaptıkları güreşte Râfi'i yenmesi üzerine ona da izin vermişti (İbn Hişâm, III, 66; İbn Sa'd, II, 12).

Resûl-i Ekrem Mekke'nin fethi sırasında Merrüzzahrân'da konaklamıştı. İslâm ordusu hakkında bilgi toplamak amacıyla gelen Ebû Süfyan ve arkadaşları Erâk'a ulaşınca Abbas, Ebû Süfyan'ı Resûlullah'ın huzuruna götürdü. Hz. Peygamber, İslâmiyet'i kabul ettiğini söyleyen Ebû Süfyan'ın o gece Mekke'ye dönmesine izin vermedi ve sabahleyin Erâk yakınındaki bir boğazda geçit merasimi yapacak olan İslâm ordusunun ona gösterilmesini istedi. Sabahleyin savaş düzenine girmiş olan kabileler, başlarında reisleri ve kumandanları olduğu halde boğazdan vadiye doğru bir yürüyüş yaptılar. Bir çeşit *isti'râz* anlamı taşıyan bu uygulama Hulefâ-yi Râşidîn devrinde de sürdürülmüştür. Hz. Ömer'in fethedilen toprakları ve gayri müslim halkın statüsünü düzenlemek, kumandanları ve orduyu teftiş etmek amacıyla Suriye'deki ordugâh şehri Câbiye'ye gittiği bilinmektedir.

İsti'râz müessesesi Emevîler döneminde de mevcuttu. Emevîler'de Dîvânü'l-mukâtile (Dîvânü'l-cünd) askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasından ve savaşa hazırlanmasından sorumluydu. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin *isti'râz* sırasında askerlere isimlerini ve mensup oldukları kabileleri sorduğu, Ömer b. Abdülazîz'in askerleri teftiş ettiği ve on beş yaşından küçükleri geri gönderdiği kaydedilmektedir.

Abbâsîler döneminde orduyu teftişe hazırlamak amacıyla Dîvânü'l-ceyş'e bağlı Meclisü'l-arz ihdas edilmiş, bazan da Dîvânü'l-arz müstakil bir divan olarak görev yapmıştır. Halife, vezir, vali, divan reisi veya emîrlere askerinin eğitim durumu, ruhî yapısı, bilgi seviyesi ve teçhizatı hakkında bilgi edinmek için orduyu teftiş ederlerdi. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr 157'de (774-75) maiyetiyle birlikte askerleri denetlemiştir. Halife Mu'temid-Alellah zamanında yapılan bir *isti'râz*da Amr b. Leys kumandasındaki askerî birlikler silâh, teçhizat, kılık kıyafet ve disiplinli tavırlarıyla dikkat çekmiş ve kumandanları Amr b. Leys ödüllendirilmiştir. Halife Mu'taz'da-Billâh da muhtemelen 280 Muharreminde (Mart-Nisan 893) bütün askerlerini Meydânüssagîr'de toplamış, kumandanları teker teker çağırıp birliklerin “bircâs” denilen oyunu oynamalarını is-

temiş ve iyi ok atanlar çeşitli gruplara ayrılmıştır. Abbâsîler'de küttâbü'l-atâ okçuları “ceyyid” (çok iyi), “mutavassıt” (orta seviyede) ve “dûn” (aşağı seviyede) olmak üzere üç gruba ayrılırdı. Bu kayıtlar, küttâbü'l-ceyş tarafından bir kere daha gözden geçirildikten sonra üzerine halifenin tevkîi çekilir ve her sınıf ayrı bir deftere yazılarak vezire teslim edilirdi. Birinci gruba girenler halifenin hassa kuvvetlerine dahil edilir, “askerü'l-hidme” denilen ikinci gruptakiler sâhibü's-şurtanın emrine verilirdi. Bunlar yolların güvenliğini sağlamak amacıyla çeşitli stratejik noktalara yerleştirilirdi. Son gruptakiler ise âmillere yardımcı olarak eyaletlere sevk edilir veya Bağdat, Vâsıt ve Küfe'deki şahnelerin (sâhibü'l-ma'ne) yanına gönderilirdi.

Gazneliler'de askerî birlikler âriz (sâhib-i Dîvân-ı Arz) tarafından denetlenirdi. 414 (1023) yılındaki bir *isti'râz*da 54.000 süvari ve 1300 fil sayılmıştı. Askerlerin adları ceride-i arz kaydedilirdi. Selçuklular'da da askerler bizzat sultan, vezir veya âriz, ârizü'l-ceyş, emîr-i âriz, âriz-ı leşker tarafından teftişe tâbi tutulurdu. Maas dağıtılırken ve seferden önce askerî birlikler ârizin önünde resmigeçit yapar, bu kontroller sırasında askerinin kıyafeti, silâh ve teçhizatı gözden geçirilirdi. Malazgirt Savaşı'nda Vezir Nizâmülmülk orduyu teftiş ederken beğenmediği bir gûlâm askerî ordudan çıkarmak istemiş, fakat kumandan Gevherâyin onun iyi bir asker olduğunu söyleyerek buna engel olmuş, gerçekten de Bizans imparatorunu bu asker esir almıştır. Sultan Melikşah'ın bir teftiş esnasında Nizâmülmülk'ün karşı çıkmasına rağmen ordudan ihraç ettiği Türk kıyafeti taşıyan 7000 Ermeni, Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in yanına gitmiş, bunlardan cesaret alan Tekiş, Sultan Melikşah'a isyan etmiştir. Dîvân-ı Arz'ın başkanları Sultan Melikşah devrinin sonuna kadar genellikle sivil memurlar arasından seçilirken daha sonra bu göreve emîrlere tayin edilmiştir. Sultan Muhammed Tapar ve oğlu Mahmud zamanında âriz olarak görev yapan Enûşirvân b. Hâlid vezirlik makamına yükselmiştir.

Dîvân-ı Arz Selçuklular'da ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumlu idi. Çeşitli rütbelerdeki askerî şahısların iktâlarını, her türlü gelirlerini, maaşlarını ve teçhizatını kaydetmek ve kontrolünü yapmak Dîvân-ı Arz'ın göreviydi. Büyük Selçuklular'da iktâların idaresi de Dîvân-ı Arz'ın yetkisi dahilindeydi. İktâ sa-